

ФОНЕТИЗАЦІЯ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ НА -ТЬСЯ, -ШСЯ У КІНЦІ XVIII – І ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У дослідженні української орфоєпії та орфографії досі залишаються остаточно не вирішеними, а тому актуальними проблеми становлення вимовних норм української літературної мови на народнорозмовній основі та поєднання традиційної орфографії з живим мовленням. Саме тому процес становлення правописно-вимовних особливостей української літературної мови вартий великої уваги та глибокого дослідження.

Питання становлення орфографічно-орфоєпічних норм української літературної мови кінця XVIII – І половини XIX ст. розглядали у вагомих наукових працях П. Горецький, П. Житецький, А. Москаленко, В. Німчук, І. Огієнко, П. Плющ, В. Русанівський, П. Тимошенко; серед сучасних дослідників варто назвати М. Микитин-Дружинець, М. Фащенко, О. Шонц.

Проте залишається недостатньо дослідженою проблема фонетизації дієслівних форм на *-ться, -шся*, пов'язана з поступовим відходом, починаючи вже з кінця XVIII ст., від традиційного історико-етимологічного принципу правопису й утвердженням фонетичного (фонематичного), згідно з яким одна фонема позначається однією літерою, написання відповідає живомовній практиці української мови [10, 515]. Тому ставимо своїм завданням простежити початковий етап фонетизації відповідних сполучень на матеріалах першого видання «Енеїди» І. Котляревського, творів 1830-х рр. Г. Квітки-Основ'яненка, граматики О. Павловського, словника української мови П. Білецького-Носенка, першодруку «Кобзаря», рукопису «Малої книжки» Т. Шевченка і праць П. Куліша, зокрема його «Граматики» та творів, надрукованих на сторінках журналу «Основа», систематизувати й узагальнити досліджуваний матеріал, що дозволить таким чином доповнити ґрунтовний аналіз процесу витворення і нормалізації єдиних загальноукраїнських норм української літературної вимови та правопису, покладених в основу сучасної орфоєпії та орфографії.

Виробленого правопису, сталих правил вживання літер для відображення реальних фонетичних процесів не було впродовж усього існування староукраїнської писемності аж до початку національної доби. Ця ситуація значно ускладнювала процес прочитання і написання текстів. Строкатість правопису почали особливо гостро відчувати з розвитком книгодрукування, для якого були потрібні більш-менш чіткі орфографічні правила. Найважливіша причина неунормованості та правописних змін – це невідповідність між традиційною кириличною орфографією, південнослов'янською за походженням, та процесами формування і розвитку фонетичної системи української мови. Саме живомовна фонетика, що тією чи іншою мірою закріплювалася в писемності, і розхитувала чужомовну македонсько-болгарську правописну систему, наближала її до українських потреб, тобто сприяла виробленню національного узусу.

Отже, історія давньо- і староукраїнського правопису – це своєрідна історія його пристосування до відображення на письмі живого мовлення. Наслідком зазначених процесів стало те, що традиційний правопис уже в XVII – XVIII ст. значною мірою був пристосований до потреб української мови, яка закріплювалася в літературі. Можна стверджувати, що він уже мав деякі засоби для відображення реального звучання [3, 112].

З кінця XVIII ст. і впродовж I половини XIX ст. ці засоби починають активно утверджуватися в українській літературній мові, зокрема, і вживання сполук *-ться* у III особі однини та множини дієслів і *-шся* у II особі однини, мовленнєві особливості яких орфографічно фіксувалися у різних варіантах.

За фонетичним принципом передача дієслівних форм на *-ться* та *-шся* відбиває у сучасній українській літературній мові регресивну асиміляцію [т'] наступним свистячим [с'] із стяжінням та шиплячого [ш] наступним свистячим [с'] відповідно: [т'] + [с'] → [ц':] (*сміється* [с'м'іјєц':а]), [ш] + [с'] → [с':] (*дивується* [ди'vúјє'с':а]). Такі зміни є орфоепічною нормою, а на письмі ці сполуки відповідно передаються через *-ться* та *-шся*, що закріплено сучасною орфографією [2, 124 – 126].

Проаналізований за хронологічним принципом, починаючи від першої пам'ятки нового українського письменства – «Енеїди» І. Котляревського, фактичний матеріал свідчить про досить послідовний процес передачі закономірностей сполучуваності звуків у живому мовленні, спричинених асимілятивними змінами, у дієслівних формах на *-ться*, *-шся* вже у I половині XIX ст., хоча певною мірою ще відчувається вплив традиції.

За історико-етимологічним принципом дієслівні форми на *-ться*, *-шся* передавалися на письмі через *-ться*, *-тця*, *-шся*. Але вже в «Енеїді» І. Котляревського спостерігаємо процеси фонетизації цих сполучень, що закріпилося писемно з частковим наближенням до вимови: поряд із словами на *-ться*, *-тця*, наприклад: *бариться* [6, 3], *журиється* [6, 9], *остережеться* [6, 120], *доведеться* [6, с. 109] вживаються дев'ять слів на *-тця*: *полюбитця* [6, 10], *братця* [6, 52], *творитця* [6, 53], *подивитця* [6, 54], *хочетця* [6, 61], *остатця* [6, 62], *прижатця* [6, 62], *посылкуетця* [6, 66], *дратця* [6, 61].

Знайдено лише одне слово на *-шся* (*трясешся* [6, 33]), у якому зафіксовано традиційне написання у дієслівній формі II особи однини, що відповідає сучасним нормам орфографії.

Г. Квітка-Основ'яненко у 95 словах послідовно вживає фонетизовану сполуку *-тця* у дієслівних формах, наприклад: *заграетця* [5, 74], *лаютця* [5, 34], *зачервоніетця* [5, 76], у чотирьох словах – *-тця*: *заньматця* [5, 9], *прыньметця* [5, 27], *засыдытьця* [5, 28], *всьмихнетця* [5, 35] (хоча паралельно з ним зафіксовано вживання і етимологічного *-ться* – *всьмихнется* [5, 59]), а в одному – *-ця*: *усмихнеця* [5, 89]. Лише у словах *чухається* [5, 10], *вбывається* [5, 37], *дочытуются* [5, 16] вживається традиційне сполучення *-тця*.

Дієслівна форма на *-шся* в усіх 49 проаналізованих словах передається через *-сся*, наприклад: *схаменесся* [5, 17], *дывысся* [5, 17], *выпачкаесся* [5, 96], що є підтвердженням послідовного відбиття процесів асиміляції, характерних для сучасної вимови.

У «Грамматике малороссійскаго нарѣчія» також відбилася на письмі тенденція до фонетизації: у 12 словах уживається кінцівка *-цьця*: *барицьця* [9, 24], *бачыцьця* [9, 25], *здаѣцьця* [9, 27], *дывувацьця* [9, 33], *женыхацьця* [9, 34], *карабкацьця* [9, 36], *квapyцьця* [9, 37], *оччепыцьця* [9, с. 48], *одягацьця* [9, 49], *схаменуцьця* [9, 63], *товчецьця* [9, 58], *икнецьця* [9, 81], а у двох словах – *-ця*: *верзецьця* [9, 25], *робыцьця* [9, 97].

В одному слові – *пресься* [9, с. 90] – закріплена передача *-шся* через *-сся*. Такі приклади свідчать про досить послідовне дотримання О. Павловським фонетичного принципу правопису щодо дієслівних форм. Автор наштовхнувся на цю проблему задовго до запеклих дискусій навколо *-ться* [-ц':а] та *-шся* [-с':а] й остаточної перемоги фонетичного принципу, і обрав фонетичний запис *-цьця*, *-ця*, *-сся*.

П. Білецький-Носенко, як зазначає В. Німчук, рішуче виступив проти фонетичного написання *-ця* у формах дієслів з часткою *-ся* [1, 31]. Сам автор у реєстрі слів пише: «*Наши*

новые малоросійськіє любословы видумали замѣнять это коренное славянское слово *ся* какою-то не свойственною языку частице *-ця* совсѣмъ неосновательно, потому что эта частица *-ця* не имѣетъ никакого смысла. Мнимый звукъ *ця* есть *тця* или *тьця*, окончательный корень глаголовъ возвратныхъ, взаимныхъ и общихъ, какъ и въ славеноцерковномъ языкѣ, напр.: *боятся, отъ него: боюся, боитъся, боймся, боявся, боитимуся; бійся* и проч. – *вездѣ произносится и пишется -ся, а не -ця*. Ни в одной старинной книгѣ или рукописи [хъ] *мнѣ* не случалось видѣть это *-ця* у глаголовъ, оканчивающихи [х] *ся* возвратнымъ мѣстоименіемъ *ся*» [1, 346 – 347]. Саме тому знаходимо у словнику лише написання *-тця, -тьця*, наприклад: *діється* [1, 118], *брюхатъся* [1, 62], *зкладеться* [1, 155]. Правопис *-тьця* закріплений сучасними нормами орфографії.

Щодо сполучення *-иця*, то його вживання не зафіксовано у словнику, але можемо припустити, що і воно, мабуть, вживалося б відповідно до традиції, що й на сучасному етапі є правописною нормою.

У «Кобзарі» закріплено на письмі вживання *-тця* у 54 словах, наприклад: *найдеця* [11, 6], *вештаецця* [11, 15], *насміютьця* [11, 94], у слові *бытьця* [11, 111] вживається *-тця* та лише в одному слові фіксується традиційне написання – *вертаються* [11, 27], що відповідає історико-етимологічному принципіві. У «Малій книжці» у 57 словах закріплене написання дієслівних форм з *-ця*, наприклад: *здаецця* [91:211], *топиця* [91:133], *чепуриця* [91:234].

Сполучення *-иця* знаходимо у слові *умыишця* [11, с. 49], але у словах *подінесця* [11, 26], *просныця* [91: 60], *боиця* [91:232] вживаються відповідно до фонетичного принципу *-сця, -ся*.

Отже, у Т. Шевченка вже майже немає написання дієслів (крім двох слів), які б послідовно відповідали традиції, а простежується орієнтація на живе мовлення.

Орфографічна система П. Куліша відзначається прагненням до послідовної фонетизації правопису дієслів, що закріпилося на письмі вживанням сполучень *-тця, -тьця* у III особі однини та множини у понад 100 словах, наприклад: *берецця* [7, 2], *дивитця* [8, 311], *креститьця* [7, 13].

Сполучення *-сця* у II особі однини фіксуються у 25 словах, наприклад: *бересця* [7, 18], *котисця* [8, 15], *навідаецця* [8, 122].

Таким чином, спостерігаємо майже у всіх досліджуваних джерелах поступовий відхід від традиційного історико-етимологічного принципу передачі дієслівних закінчень *-тьця, -тця* у III особі однини та множини, *-иця* у II особі однини та закріплену на письмі їх фонетизацію, що представлена відповідно варіантами *-тця, -тьця, -цця, -цьця; -сця, -сьця*, уже з кінця XVIII ст. Лише П. Білецький-Носенко продовжував ще послідовно дотримуватися традиції.

У сучасній українській літературній мові орфографічною нормою є вживання у відповідних позиціях сполучень *-тьця, -иця*, що зазнають асимілятивних змін лише у вимові. Вперше ця правописна норма офіційно була закріплена у 1919 р. у «Головніших правилах українського правопису», укладених І. Огієнком: «... В дієсловах в другій особі однини теперішнього часу пишемо **иця** (а не **сця** або **ця**): *судишця, водишця*. В дієсловах в 3-ій особі однини й множини теперішнього часу пишемо **тьця** (а не **цця** або **ця**): *судитьця, судятьця, губитьця, гублятьця, заборонюетьця*» [4, 288]. У 1921 р. був опублікований на основі укладеного І. Огієнком правопису перший в Україні академічний правопис під назвою «Найголовніші правила правопису», який зберіг відповідні правила передачі *-тьця, -иця*.

Отже, процес фонетизації дієслівних закінчень *-тьця* [-ц':а] та *-иця* [-с':а] у період з кінця XVIII – до середини XIX ст. є яскравим доказом того, що формування українського

правопису – процес тривалий. Традиційна кирилична правописна тенденція постійно перешкоджала проникненню в орфографічну систему живомовних фонетичних елементів, що спричиняло значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків. Відтак на початку XIX ст. у системі української орфографії сформувались два концептуально різних принципи: етимологічний та фонетичний. Історія становлення єдиного унормованого українського правопису – це суперечливий шлях пошуків і компромісів, який у підсумку відбив визначальну рису правопису нашої літературної мови – його формування на фонетичній основі.

Список використаної літератури

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
2. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К.: Академія, 2006. – 368 с.
3. Видайчук Т. Етапи становлення фонетичного принципу українського правопису / Т. Видайчук // *Ucrainica II. Současna ukrajinstika: Problémy jazyka, literatury a kultury.* – 1. Čast. Sborník článků 3. Olomoucké sympozium ukrajínistů 24 – 26 srpna 2006. – Olomouc: Univerzita Palackého, 2006. – S. 107 – 113.
4. Історія українського правопису XVI – XX століття: хрестоматія / [упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва]. – К.: Наук. думка, 2004. – 582 с.
5. Квитка Г. Ф. Малоросійскія повѣсти, рассказываемыя Г. Основъненкомъ / Г. Ф. Квитка. – Х.: Университетская типографія, 1841. – Книжка первая. – 515 с.
6. Котляревский И. Енеида на Малоросійській языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ / И. Котляревский. – СПб, 1798. – Ч. 1 – 3. – 158 с.
7. Куліш П. Граматка / П. Куліш. – СПб, 1857. – 149 с.
8. Основа. Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. – СПб., 1861 – 1862.
9. Павловський О. П. Грамматика малоросійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малоросійское нарѣчіе отъ чистого Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями / О. П. Павловський. – СПб, 1818. – 108 с.
10. Українська мова: Енциклопедія / [уклад. В. М. Русанівський, О. О. Тараренко та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доповн.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
11. Шевченко Т. Г. Кобзар. Фототипія позацензурного примірника видання 1840 р. / Т. Г. Шевченко. – СПб: Въ типографіи Е. Фишера, 1840. – 121 с.
12. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847 – 1850. Факсимільне видання / Т. Г. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1984. – 431 с.